

УДК 97(477):738«169/175»

М.М. Хармак

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОНЧАРНЕ РЕМЕСЛО БАТУРИНА КІНЦЯ XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

У статті розглядається гончарне ремесло батуринців. Автор розкриває економічні аспекти діяльності майстрів гончарної справи, відтворює специфіку їх роботи, локалізує їх осередки, підтверджує існування у Батурині гончарних цехів.

Ключові слова: гончарство, Батурин, ремесло, горн, цех.

Оскільки історія будь-якого виробництва є складовою історії суспільства, вивчення різних етапів розвитку ремесел у цьому контексті є надзвичайно важливою справою.

Дослідження ремісничих осередків Чернігівщини було започатковано у XIX ст. А. Шафонським, М. Домонтовичем, О. Лазаревським та О. Русовим. У XX ст. ремісничі осередки регіону вивчалися дослідниками О. Компан, В. Бондарчик, С. Лисенком та ін. Серед сучасних науковців заслугове на увагу розвідка С. Щербини, яка розкриває організацію праці ремісничих цехів Чернігівщини. Багато цінного матеріалу для вивчення означеного питання містять в собі наукові звіти про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин.

Починаючи з 2013 р., автором статті було зроблено декілька спроб розкрити економічні аспекти діяльності майстрів мливарської, шевської, ковальської справи, встановити специфіку їх роботи, локалізувати осередки виробництва. У даній розвідці спробуємо розкрити специфіку роботи майстрів-гончарів. Адже відомі нам статті сучасних науковців Н. Саєнко, К. Солдатової, Ю. Гутник зачіпали, головним чином, питання опису виробів місцевих майстрів, поширення технік орнаменталізації виробів тощо. Наукові праці М. Тереха висвітлюють розвиток гончарного ремесла Батурина середини XVIII – початку XIX століть. Серед сучасних досліджень необхідно відзначити дисертаційну роботу Л. Мироненко, яка охоплює в тій чи іншій мірі історію гончарного ремесла Батурина у XVII–XVIII ст. і робить припущення щодо існування у Батурині декількох осередків гончарного виробництва.

Ремесло українців, пов'язане з обробкою глини та виготовлення різноманітного кухонного посуду, а також цегли, кахлів та іншої кераміки, належить до дуже давніх. Дослідники стверджують, що Україна посідає одне з найперших місць у світі за покладами каоліну і глин. Особливо багата на керамічну сировину Чернігівщина [1, с. 133].

Глибоке коріння мають і гончарні заняття батуринців, адже розвитку ремесла, пов'язаного з обробкою глини у Батурині, сприяла наявність місцевої сировинної бази – покладів високоякісних червоних, червоно-бурих та світло-сірих глин [2, арк. 39].

Перші згадки про гончарів у Батурині були зафіксовані у Переписних книгах 1666 року: «мещанин Андрей, ме-

щанин Макар Тимофеев, мещанин Сидор Григорьев, мещанин Петр Федоров» [3, с. 43–71].

Відомості щодо кількості майстрів гончарної справи у часи гетьманування І. Мазепи не віднайдені. Відсутність інформації може бути пов'язана із втратою більшості документації у зв'язку з руйнуванням міста московськими військами у листопаді 1708 року. Підтвердженням існування гончарного осередку у Батурині у зазначений період є мікротопонім «Гончарівка» та виявлення в ході археологічних досліджень великої кількості різновидів кахель, цегли та посуду. Існування гончарних печей підтверджуються спогадами місцевих жителів, знахідкою археологами горна й невеликої колекції тиглів для виготовлення гончарної поливи. Дослідниця Л. Мироненко у своїй дисертаційній праці «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.», проаналізувавши археологічні знахідки керамічної групи, робить висновок щодо існування на південних околицях Батурина у зазначений період як мінімум двох осередків кахляного виробництва й підтверджує існування цехового господарства [4 с. 106–109].

О. Лазаревський, описуючи батуринську сотню, подає дані з опису міста за 1726 р.: «...ремесленников, прежде бывших Батуринских жителей, которые по разорению Батурина в старых своих домах и на своих местах живут... гончарей 5 дворов...» [5, с. 258]. За 24 роки жителі проводять реконструкцію зруйнованих господарств, зокрема поновлюють гончарне виробництво. З перепису населення та земельних угідь Батурина за 1750 р. дізнаємось вже про гончарний цех, що налічував 21 майстра на чолі з цехмістром Федором Гордієнком. Перепис зберіг нам і їх іменна: Василь Карась, Яков Пугач, Савка Киян, Параска Спичиха, Трохим Бойко, Данило Артеменко, Ігнат Гайдамака, Зиновія Стадник, Микита Тесленко, Кирило Харченко, Прокоп Бузун, Василь Харченко, брати Григорій та Герасим Якименки, Роман Нагибенко, Левко Минченко, Левко Бузун, Іван Васильченко, Мойсей Пугач, Данило Гавриленко [3, с. 138–155].

Батуринські гончарі виробляли будівельну кераміку (цеглу, черепицю, плитки для підлоги), столовий та декоративний посуд (горщики, тарілки, макітри, миски, глеки, посуд для пиття), дрібну керамічну пластику (іграшки, люльки) [4, с. 46–51]. Жили і працювали вони на південних околицях міста. Причиною цього були як протипожежні заходи, так і зосередження тут покладів глини [6, арк. 50–52].

Основними знаряддями для виготовлення гончарних виробів були гончарне коло, дерев'яні ножі, молоти, палиці, форми для виготовлення кахель та ємності (тиглі) для виготовлення поливи. Гончарне коло до XVIII ст. було простим, ручним, згодом – досконалішим, ножним. Крім вісі (веретена) воно мало два дерев'яні круги: більший нижній (спідняк) і менший верхній (верхняк). На останньому гончар вручну формував виріб, а за допомогою нижнього ногами обертав знаряддя. Пальцями, а також дерев'яним ножом (стеком) посудині надавали необхідної фор-

ми, а її стінкам – певної товщини та гладкості. Рельєфне орнаментування робили спеціальними паличками. Розписували за допомогою так званого різка при повільному обертанні гончарного кола. Після закінчення роботи гончар тонким дротом зрізав виготовлену річ з кола. Виріб ставили на спеціально влаштовані у хаті-майстерні попід стелею полиці для підсихання. Потім на нього наносили емаль-поливу, для міцності обпалювали у горні та ставили на сушку [7, с. 180–182].

Процесу виготовлення керамічних виробів передувала заготівля глини та дров. Для випалу виробів майстри-гончарі використовували дрова з дуба, груші чи грабу, використовуючи виключно хмиз у сухому та сирому вигляді. Вартість 1 возу хмизу у XVIII ст. = не дешевше 1 р. 50 коп. Як зазначає дослідник С. Лисенко, на обпалювання 1 горна виробів майстру необхідно дров від 1 р. 50 коп. до 2 руб. [8, с. 179].

Основну сировину для гончарної справи – глину – майстри видобували на місцевому родовищі (за даними геологічного буріння – потужністю до 9 м) [9, с. 43]. Глину гончарі зсипали або на подвір'ї у спеціально відгороджене місце, або у кутку хати-майстерні, залишали на певний час «дозрівати», перемішуючи час від часу лопатою та поливаючи водою. Потім глину збивали спеціальним молотом, стругали стругом або дротом, щоб зробити її м'якшою й вилучити домішки. Для одержання матеріалу необхідного кольору та вогнетривкості майстри змішували різні сорти глин. Через один-два дні глину місили і формували у кулі, кожна з яких була розрахована на виготовлення окремого виробу [7, с. 179–180].

Найвідповідальнішим моментом виробничого процесу у виробництві керамічних виробів було обпалювання, яке здійснювалось у горні. Споруда являла собою цегляну куполоподібну напівземлянку, що складалася із вхідного приміщення (пригребіща, погребіці), та основного, де знаходилася піч. На Україні відомо два типи гончарного горна: прямокутний і круглий (грушоподібний). Горни будували одноярусними, коли піч сполучалася з обпалювальною камерою, і двоярусними, коли піч і камера були розділені. У двоярусних прямокутних горнах обпалювальна камера робилася закритою або відкритою. Між нею та піччю існувала горизонтальна перегородка з отворами (прогонами, душниками) для проходження гарячого повітря. Зверху або збоку обпалювальної камери влаштовувався отвір, через який її заповнювали посудом [10, с. 43–71].

В ході охоронних археологічних робіт 2004 р. у південно-західній частині Батуринської фортеці було виявлено та частково досліджено гончарний горн. Це – двоярусна, округла у плані, споруда з опорною материковою перегородкою («козлом»), що розділяла топкову камеру на дві частини з вертикальним рухом розжарених газів при ширині у нижній частині 1,4 м, горн звужувався до верху до 1,12 м [11, арк. 139]. Іноді представники гончарного ремесла, не маючи змоги самостійно побудувати

горн, об'єднувалися й зводили його в складчину [8, с. 177].

Зазвичай за один раз майстер обпалював від 150 до 500 виробів. Воно тривало п'ять-сім годин і робилося у два етапи. Під час першого етапу кераміка остаточно висушувалася, а на другому етапі при температурі до 900° уже безпосередньо обпалювалася. Полив'яний посуд обпалювали двічі: спочатку у сирому вигляді, а потім – після нанесення поливи [10, с. 57].

За даними дослідника С. Лисенка майстру на рік необхідно було заготовити близько 20 возів глини по 20–30 пудів кожен, дров – на суму від 3 до 4 руб.; для виготовлення поливи – свинцю 10–20 фунтів (4,5–9,07 кг) вартістю від 7 до 140 руб., декілька фунтів сірчано-кислого окису міді та перепаленої міді – по 20 коп. за фунт (0,45 кг). Окрім глини та дров витрати на різні матеріали для горну складали 50 коп. [8, с. 178]. До складу поливи входило «...20 ложек песку, 20 свинцу, 1 фарби (пережженная медь) или синего камня (серно-кислая окись меди)...» [8, с. 128].

Гончарі займалися ремеслом з квітня по жовтень. Як зазначають джерела, тривалість робочого часу майстра у середньому складала 12 годин. Тобто, робота гончаря розпочиналася зі сходом сонця й закінчувалася із заходом [12, с. 258]. Підготовчі роботи з глиною доручалися жінкам. Часто гончареві допомагали й сини, які прагнули перейняти батькове ремесло. До справи дозволялося ставати юнакові від 15 до 18 років [8, с. 126].

Згідно перепису населення 1666 р. майстер-гончар сплачував податок у розмірі від 4 до 10 алтинів [3, с. 46, 56]. Перепис населення 1750 р. фіксує наступне: «... с ремесленных цеховых жилых дворов никакого оклада не берется» [3, с. 135].

За підрахунками дослідника О. Русова, річний прибуток гончаря у XVIII ст. становив близько 60 руб. [12, с. 258]. Так, макітра коштувала до 20 коп., ринка – до 10 коп., миски велика – 12 коп., середня – 7 коп., проста – 5 коп., форма для випікання пасок – від 5 до 12 коп., глечики – від 3 до 5 коп. в залежності від величини [8, с. 129].

Попит на певні види продукції, високий столичний статус Батурина у другій половині XVII – на початку XVIII ст. стимулював виокремлення з-поміж гончарів спеціалістів вузького фаху – кахлярів та цеглярів [4, с. 47, 106–107].

На сьогодні гончарне ремесло, як і інші кустарні промисли, суттєво занепало, більшість його центрів припинила своє існування. Про майстрів гончарного ремесла нам нагадують лише красномовні прізвища їхніх нащадків: Гончар, Гончаренко, Гончарук.

Отже, наявні джерела дозволяють розглянути економічні і технологічні аспекти діяльності майстрів гончарної справи та реконструювати специфіку їх роботи. Отримані дані не тільки підтверджують існування гончарного виробництва в Батурині кінця XVII – середини XVIII століть, а й дозволяють однозначно стверджувати про функціонування в місті на певному етапі гончарних цехів, що вказує на значний розмах виробництва та високий рівень його організації.

ПОСИЛАННЯ

1. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – 490 с.
2. Ситий Ю., Коваленко В., Кондратьєв І., Моця О., Петраускас А., Сарачев І. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт. Батурина Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні. – Чернігів, 1996. – Т. I // Архів НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. КВ-4-2882 / СП-33. – 159 с.
3. Батурина: сторінки історії: збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів., 2009. – 786 с.
4. Мироненко Л. Керамічний комплекс Батурина кінця XVII – середини XVIII ст. – К., 2017. – 382 с.
5. Лазаревський О. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – К., 1893. – 559 с.
6. Ситий Ю., Луценко Р., Мезенцев В., Мироненко Л., Потапенко А., Сита Л., Терещенко О., Жигола В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурина Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2016 р. – Чернігів, 2017. – Т. I. // Архів НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. КВ-15-8558/СП-4-1728. – 99 с.
7. Полісся. Матеріальна культура // Редкол.: В.К. Бондарчик та ін. – Київ, 1988. – 448 с.
8. Лисенко С. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии – Полтава, 1904 – 194 с.
9. Саєнко Н. Батурина Гончарівка у XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – № VI. – Чернігів, 2015. – С. 42–50.
10. Горенко В., Боряк О. Українська минувшина. – Київ, 1994. – 290 с.
11. Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Солобай І. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурина Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. – Чернігів, 2005. Т. I. // Архів НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. КВ-7-4432/СП-491. – 199 с.
12. Русов О. Описание Черниговской губернии. Чернигов, 1899. – Т. 2 – 400 с.

Хармак М.М. К вопросу гончарного дела среди жителей Батурина конца XVII – середины XVIII ст.

В статті на основі досліджень розглядається гончарне ремесло батуринців. Автор намагається розкрити економічні аспекти діяльності майстрів гончарного дела, воспроизвести специфіку їх роботи, локалізувати їх ячейки.

Ключевые слова: гончар, Батурина, ремесло, горн.

Kharmak M.M. On the issue of pottery among the inhabitants of Baturyn late XVII-early XVIII century

In the article on the basis of research the Pottery Craft of Baturyn is considered. The author tries to disclose the economic aspects of the activities of pottery masters, recreate the specifics of their work, localize their cells.

Key words: potter, Baturyn, craft, horn.

27.02.2018 р.

УДК 930.2:271(477.52)«17»

Ю.А. Мицик

НОВІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

У статті розглядаються незнані документи з історії Глухівщини XVII–XVIII ст., виявлені автором в архівах України й Польщі, вказано на їх значення як джерел з історії краю.

Ключові слова: Глухів, Гетьманщина, козацтво, архіви, джерела.

Історія Глухівщини доби Гетьманщини вивчена явно недостатньо, хоча з моменту, коли Глухів став гетьманською столицею у 1708 р., кількість документальних джерел, які фіксували його політичне, соціально-економічне, культурне життя, значно зростає. Досить вказати на такі фонди Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі – ЦДІАУК), як 51 (Генеральна військова канцелярія – ГВК) чи 269 (канцелярія гетьмана Кирила Розумовського), де зберігається в підсумку близько 7 тис. справ. Однак вказані джерела майже не використовувалися дослідниками. В радянські часи головною причиною була компартійна цензура, зараз же – економічна криза.

Проводячи пошуки як в архівосховищах України, так і інших країн (в першу чергу Польщі), нам вдалось виявити чимало документів з історії Глухова. Ми вже розглядали окремо справи, відкладені в ЦДІАУК, що стосуються монастирів Глухівщини [1]. Дуже важливим є також зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Переважну більшість нових даних ми вже опублікували, але ці видання, зазвичай, мають невеликий наклад і не завжди доступні дослідникам. Варто зупинитись на них.

У виданому нами чотиритомнику [2] є лише один глухівський документ, знайдений у ЦДІАУК. Це – купча глухівського священика (колишнього священика с. Спаського) Стефана від 2.01.1656 (22.12.1655) р. Він продавав свій двір, який був успадкований по смерті зятя, Дмитра Слюсара, Уріїлу, ігумену Петропавлівського монастиря, що під Глуховом, за 18 коп. литовської лічби. Цей двір знаходився понад ярмом поблизу Путивльської башти, між дворами Хвеська Козака і Хвеська Марисенка. Купівля була здійснена з відома глухівської влади: сотника Пилипа Уманця, отамана Василя Уса, війта Олександра Шликовича [3].

Далі була публікація серії «3 нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.)» на сторінках журналу «Сіверський літопис» (далі – СЛ) [4]. Задля економії місця ми будемо вказувати тільки порядковий номер частини статті і сторінки, на яких було вміщено відповідний документ.

1678 роком датована купча новомлинського міщанина Стефана Андрієвича, який купив млин на р. Клевень біля села В'язенки у Петропавлівського монастиря, що під Глуховим (ігуменом тоді був ієромонах Інокентій Биковський) [1, с. 65]. У 1688 р. глухівський міщанин Федір Гончар продал «пляц» в Глухові з будинком Власу